

Grażyna Wolska

Uniwersytet Szczeciński

e-mail: grazyna.wolska@wzieu.pl

KSZTAŁTOWANIE SIĘ ŚWIADOMOŚCI SPOŁECZNEJ ORAZ ETYCZNEJ W PROCESIE GOSPODAROWANIA OD PRZEŁOMU XVIII/ XIX WIEKU. ZARYS PROBLEMU

DEVELOPMENT OF SOCIAL AND ETHICAL CONSCIOUSNESS IN THE ECONOMIC PROCESS SINCE THE BREAK OF XVIII/XIX CENTURIES. AN OVERVIEW

DOI: 10.15611/pn.2017.489.42

JEL Classification: A13, B15, J11

Streszczenie: Duże zainteresowanie społeczną odpowiedzialnością biznesu pojawiło się w czasach współczesnych, niemniej przedmiot badań dotyczący tych zagadnień ma dosyć długą historię. Kwestie społeczne, w tym głównie etyczne i moralne, rozważane były znacznie wcześniej. Problemy te rozpatrywał między innymi zarówno Sokrates, jak i Arystoteles. Etyka, w tym zasady odpowiedzialnego i moralnego zachowania, ma także swoje źródło w etyce określonych zawodów. Zanim rozpowszechnił się uniwersalny chrześcijański dekalog, istniały kodeksy etyki zawodowej, jak np. lekarski kodeks Hipokratesa, etyka adwokacka Cicerona, homerycka etyka rycerska. Problemy te nie były jednak ujmowane w kontekście szeroko rozumianej odpowiedzialności społecznej i w tak rozległym oraz wielopłaszczyznowym zakresie jak obecnie. Celem artykułu jest krytyczna analiza ewolucji badań obejmujących koncepcję społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw oraz wskazanie, że współcześnie rozwój tych badań nadal postępuje i jest ciągle przedmiotem publicznej debaty.

Słowa kluczowe: społeczna odpowiedzialność, etyka, moralność, działalność gospodarcza.

Summary: Although an intensive interest in CSR is observed mostly in contemporary times, the subject matter itself has a long history. Social issues, including mostly ethical and moral ones, have been obviously tackled by both Socrates and Aristotle. Also particular professions were a source of ethical and moral codes. Before the Christian Decalogue there were e.g. a medical code established by Hippocrates, Cicero's lawyer's code or Homeric knight ethics, etc. In that era the issues have rarely been referred to a wider social context as they are today. The aim of the article is therefore to conduct a critical analysis of the development of the research in that area including CSR as well as to present its continuation as a constant social issue.

Keywords: CSR, ethics, morality, economic activity.

1. Wstęp

Ekonomia niezależnie od tego, że odróżnia się od pozostałych nauk społecznych wysokim stopniem formalno-dedukcyjnego modelowania, z uwagi na samą esencję procesu gospodarowania, którego podmiotem i przeznaczeniem jednocześnie jest człowiek, jest nauką społeczną. W ostatnich latach coraz częściej aspekt ten jest akcentowany w toczonych przez ekonomistów dyskusjach. Wiele miejsca w tych debatach poświęca się społecznemu charakterowi ekonomii, podkreślając znaczenie relacji: ekonomia a praktyka społeczno-gospodarcza. Szczególnym przedmiotem prowadzonej polemiki jest stosunek przedsiębiorstw do tak podstawowych kwestii, jak środowisko naturalne, odpowiedzialność wobec pracowników, interesariuszy i zagadnień etycznych.

Podnosząc zagadnienia dotyczące aspektów etycznych, należy zaznaczyć, że nie zawsze problemy te, zwłaszcza z punktu widzenia szeroko rozumianej odpowiedzialności społecznej jednostek gospodarujących, były rozważane, a tym bardziej stosowane w rzeczywistości gospodarczej. Zdaniem G.D. Chryssidesa i J.H. Kalera przyczyn pozostawiania przez pewien czas etyki w gospodarowaniu w cieniu jest wiele. Jedną z istotnych, pod którą w pełni podpisują się wymienieni autorzy, jest reformacja towarzysząca powstawaniu współczesnego kapitalizmu. Według G.D. Chryssidesa i Johna H. Kalera „Miała ona dwojaki wpływ na działalność gospodarczą. Po pierwsze, protestantyzm, kwestionując doktrynę papieskiej nieomyślności, odrzucił cały system rzymskokatolickiego prawa kanonicznego. Kościół nie musiał być już pośrednikiem między ludzkością a Bogiem, a zbawienie duszy przestało być zależne od własnych czynów (które obejmowały nie tylko religijne rytuały, takie jak przyjmowanie sakramentów, lecz także uczciwe i sprawiedliwe postępowanie z bliźnimi), ale zależało wyłącznie od łaski boskiej. Łaska oznacza niczym nie uzasadnioną przychylność i niezasłużoną korzyść. Podkreślanie łaski i wiary, nie zaś uczynków, postawiło Kościoły protestanckie w pewnego rodzaju moralnej próżni” [Chryssides, Kaler 1999, s. 12]. Kościoły protestanckie nie miały bowiem inklinacji do wydawania oficjalnych oświadczeń na temat natury moralności czy tego, jak należy postępować w sprawach publicznych, pozostawiając w ten sposób moralne decyzje sumieniu jednostek [Chryssides, Kaler 1999, s. 12].

Po drugie, jak dowodzą G.D. Chryssides i J.H. Kaler, połączone z tą moralną próżnią rozwój kapitalizmu prowadził do podniesienia poziomu życia wielu pracowników najemnych i robotników. Dalej stwierdzają, że to prawda, iż słusznie krytykuje się nędzne warunki życia robotników fabrycznych w epoce wiktoriańskiej, ale można wykazać, że gorzej byłoby, gdyby pozostali na wsi. Twierdzą również, że w sytuacji, kiedy nie ma żadnego systemu, który regulowałoby czyjeś postępowanie, to bierze górę natura ludzka i wówczas sprzedawca jakichkolwiek dóbr, usług czy pracy chce ustalić ceny jak najwyższe, a kupujący chce zapłacić możliwie najmniej. Według cytowanych autorów być może, iż to właśnie pojawienie się działania sił rynku doprowadziło do powszechnego sceptycyzmu co do zasadności etyki biznesu [Chryssides, Kaler 1999,

s. 13]. Punkt widzenia G.D. Chryssides i J.H. Kalera jakkolwiek zawiera dużo racji, to wydaje się zbyt jednostronny, a przez to wprowadzający w pewnym sensie w błąd, ponieważ pomimo że protestantyzm może nie z tak dużym zacięciem moralizatorskim, jakie charakteryzuje Kościół rzymskokatolicki, to jednak nie pomijał kwestii etycznych i moralnych. Świadczą o tym chociażby jego podstawowe założenia, takie jak:

- ciężka praca, która jest czynnością na chwałę Boga,
- dążenie do nieustannego powiększania majątku (kapitału), czyli moralny nakaz dążenia do bogactwa,
- majątek (bogactwo) nie powinien być konsumowany – ascetyczny styl życia i związana z nim redukcja wydatków pieniężnych do niezbędnego minimum,
- zachowania ułatwiające zaufanie w kontaktach gospodarczych, takie jak: pracowitość, rzetelność, dotrzymywanie zobowiązań, uczciwość w transakcjach handlowych¹.

W zasadzie dopiero dalszy rozwój kapitalizmu wzbudził wzmogłą refleksję dotyczącą wątków etycznych i społecznych w procesie gospodarowania. Niemniej jeszcze na przełomie XVIII/XIX wieku kierunek myślenia dotyczący odpowiedzialności społecznej przedsiębiorstw odbiegał znacznie od obecnego rozumienia tych zagadnień. Wykształcenie wrażliwości społecznej i humanizmu trwały wiele dekad. Zwłaszcza Rewolucja Francuska i jej naczelné hasło „wolność, równość, braterstwo” stały się drogowskazem dla nowego nurtu rozważań. Zaczęto przede wszystkim kwestionować podstawy oświeceniowego, nazbyt racjonalistycznego pojmowania świata. Zwrot ku zmianom był reakcją na transformacje społeczne i polityczne, skierowane przeciwko ustalonym regułom społecznym, które rządziły społeczeństwami poprzedniej epoki Oświecenia, jak również reakcją przeciw sztywnym zasadom życia arystokracji i mieszczaństwa oraz przeciw polaryzacji społecznej.

Celem artykułu jest krytyczna analiza ewolucji badań obejmujących koncepcję społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw oraz wskazanie, że współcześnie rozwój tych badań nadal postępuje i jest ciągle przedmiotem publicznej debaty.

2. Postrzeganie społecznej odpowiedzialności w procesie gospodarowania od przełomu XVIII/ XIX wieku do czasów obecnych

Do znanych badaczy zajmujących się zagadnieniami związanymi z procesami gospodarowania, począwszy od XVIII wieku, należeli m.in. A. Smith, D. Ricardo, J.S. Mill, W. Nassau Senior, J.H. von Thünen, T.R. Malthus, K. Marks. Do najbardziej jednak absorbujących i jednocześnie odmiennych poglądów, odwołujących się do

¹ O zagadnieniach związanych z etyką protestancką pisał m.in. Max Weber, niemiecki socjolog, historyk, ekonomista, prawnik, religioznawca i teoretyk polityki, w książce *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* oraz w *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, na bazie których 1903 roku wydana została jego książka *Etyka protestancka i duch kapitalizmu*.

wątków społecznych z tego okresu, zaliczyć można doktryny A. Smitha i T.R. Malthusa.

A. Smitha uznaje się nie tylko za twórcę ekonomii klasycznej, lecz także prekursora nawiązującego do kwestii etycznych i społecznych, pomimo że zagadnień tych nie ujmował tak szeroko, jak to ma miejsce obecnie. Niemniej już wówczas myślenie A. Smitha o społeczeństwie zasadzało się na wolności. Twierdził, że tylko poprzez wolne społeczeństwo może rozwijać się gospodarka. O tym, jak ważny był to dla niego problem, świadczą rozważania ujęte w dziele *Teoria uczuć etycznych*, w którym podjął takie zagadnienia, jak: co jednoczy cywilizacyjne społeczeństwo wolnych ludzi; dlaczego oprócz zdrowego pędu do zachowania własnego życia przejawiają oni również miłość bliźniego i altruizm. Jak stwierdza B. Köhler, w tym kontekście zdumiewa, że to właśnie A. Smitha obciąża się odpowiedzialnością za wykreowanie wizerunku człowieka jako istoty stawiającej w centrum egoizm i chciwość. A przecież to on wysunął tezę, iż współczucie dla innych jest fundamentem moralności i sprężyną ludzkiej pracy. To A. Smith stwierdził także, że „Można uważać człowieka za egoistę, ale przecież w jego naturze występują pewne wyraźne pryncypia, które skłaniają go do tego, aby uczestniczyć w życiu innych” [Lüchinger 2007, s. 30].

Metafora A. Smitha o niewidzialnej ręce jest powszechnie znana. Uświadamia ona, że wszyscy uczestnicy rynku przez podążanie za korzyścią własną zupełnie bezwiednie przyczyniają się do dobrobytu całego społeczeństwa. Natomiast ingerencja państwa w ten oczywisty i prosty system naturalnej wolności powoduje zamieszanie i pogarsza efekty, ponieważ jak twierdził A. Smith „Jednostka, znając miejscowe stosunki, potrafi bezsprzecznie o wiele lepiej ocenić, niż może to dla niej uczynić jakikolwiek urzędnik czy ustawodawca, która gałąź gospodarki krajowej jest odpowiedniejsza dla zaangażowania własnego kapitału i która przyniesie zysk odpowiadający najwyższemu przyrostowi wartości” [Lüchinger 2007, s. 34].

Idea A. Smitha zrodziła przekonanie, zarówno wśród ekonomistów, jak i polityków, że państwo nie powinno wpływać na działalność prywatnych przedsiębiorstw. Pogląd ten przyjęło wielu wybitnych ekonomistów XIX wieku, m.in. wspomniani J.S. Mill i W. Nassau Senior, którzy byli zdeklarowanymi zwolennikami leseferyzmu, a więc koncepcji afirmującej rynkowy ład ekonomiczny, przyznającej państwu jedynie obowiązek czuwania nad przestrzeganiem reguł gry rynkowej i postulującej pełną swobodę działania podmiotom gospodarczym. Omawiając zagadnienia związane z szeroko rozumianymi kwestiami społecznymi, należy także zauważyć, że J.S. Mill, opierając się na smithowskiej koncepcji, wyraźnie podkreślał, że o materialnym dobrobycie wszystkich obywateli decyduje, owszem, wolna konkurencja oraz niezawodny rynek, lecz także bezpieczeństwo osób i własności. Przy tym ochrona interesów nie zawsze skupiała się na obu stronach, tzn. pracodawcy i pracowników. I tak np. W. Nassau Senior, wobec żądań robotników domagających się skrócenia dnia pracy do 10 godzin (obowiązywał 11,5-godzinny), zajął nieprzejednane stanowisko, dowodząc, że zysk kapitalistów powstaje dopiero w ostatniej godzinie pracy. Wcześniej robotnicy pracują na pokrycie zużytego kapitału. Tak więc skrócenie dnia pracy pozbawiłoby

fabrykantów zysku, a tym samym bodźca do aktywnej działalności produktywnej [Lipiński 1968, s. 369–370]. Świadczy to, że problemy społecznej odpowiedzialności państwa i przedsiębiorstw, w tym dbałość o pracowników, a także – o czym warto wspomnieć, porównując obecny punkt widzenia – o ochronę środowiska naturalnego, nie były przedmiotem szczególnego zainteresowania ani A. Smitha, ani też J.S. Milla i W. Nassau Seniora.

Przykładem skrajnie innych poglądów był wspomniany wcześniej T.R. Malthus², który krytycznie odnosił się do udzielania pomocy biednym, twierdząc, że jest ona bezużyteczna, a dla ludzi ubogich byłoby lepiej, gdyby pomarli i w ten sposób ograniczyli liczbę mnożących się na własną zgubę ludzi. T.R. Malthus swoje najważniejsze przemyślenia dotyczące sensu pomocy społecznej dla ubogich zawarł w książce *An Essay on the Principle of Population* [Malthus 1798]. W opracowaniu tym Malthus zwrócił uwagę na korelacje zachodzące pomiędzy przyrostem ludności a poziomem zamożności społeczeństwa, dostrzegając we wzroście demograficznym zagrożenie prowadzące bezsprzecznie do klęski głodu oraz nędzy. Przyjmując tę hipotezę, przeciwstawiał się wszelkiej pomocy materialnej na rzecz ubogich warstw społecznych w Anglii. Był również skrajnym przeciwnikiem egalitaryzmu (a nie, jak niektórzy autorzy uogólniają, socjalizmu), dowodził, że równość spowoduje jeszcze większy przyrost naturalny, prowadzący do klęski głodu. Niemniej Malthus nie był w pełni przeciwnikiem filantropii, choć uważał, że państwo nie powinno tworzyć mechanizmów pomocowych, które tylko pogorszą sytuację bytową najniższych warstw społecznych. Był także zwolennikiem nierówności społecznych, ponieważ według niego stanowią one silną motywację do działania, gdyż wszyscy ludzie aspirują, by być zamożnymi³.

Na szczęście historia pokazała, że Malthus bardzo się mylił, co wynikało z obserwacji i skrupulatnych wyliczeń dotyczących sytuacji sprzed wielkiej rewolucji przemysłowej, która dopiero zaczynała się pod koniec jego życia. Nie mógł więc uwzględnić faktu, że rozwój techniki doprowadzi do wzrostu podaży wielu podstawowych dóbr i obniżenia na nie cen. Ponadto zostaną wynalezione nawozy sztuczne, które przyczynią się do większej wydajności rolnictwa i tym samym zwiększenia produkcji żywności.

Poglądy Malthusa zawarte w dziele *An Essay on the Principle of Population* wywołały skrajne reakcje. Opracowanie to dotychczas uważane jest za najbardziej kontrowersyjną publikację w historii ludzkiej myśli. Było też często karykaturyzowane i budziło ogromną niechęć wielu utopistów, w tym K. Marksa, który wówczas budował wizję społeczeństwa bezklasowego.

² T.R. Malthus (1766–1834), ekonomista angielski, duchowny anglikański, który prowadził badania z pogranicza ekonomii i socjologii. Zajmował się teorią ludności oraz problemami płac i pieniądza. W 1805 roku został pierwszym w Anglii profesorem ekonomii politycznej.

³ Warto też zauważyć, że Thomas R. Malthus modyfikował swoje poglądy (m.in. dzięki podróżom po świecie), świadczy o tym aż sześć, różniących się między sobą wydań jego najważniejszego opracowania *An Essay on the Principle of Population*.

Za autora tego, co obecnie nazywa się społeczną odpowiedzialnością przedsiębiorstw, wielu znawców tego zagadnienia [Stoner, Freeman, Gilbert 1977, s. 112] uznaje A. Carnegiego, amerykańskiego przemysłowca szkockiego pochodzenia, który w swoim dziele *Ewangelia bogactwa*, wydanym w 1886 roku, kwestie odpowiedzialności społecznej ludzi biznesu jako pierwszy ujął w sposób uporządkowany, w postaci zbioru poglądów, zespołu twierdzeń i założeń. Odpowiedzialność przedsiębiorstwa wobec społeczeństwa rozumiał A. Carnegie jako osobisty wkład właściciela przedsiębiorstwa w poprawę kondycji rozwoju społeczeństwa, kierując się zasadą dobroczynności (*charity*) i zasadą powierniczości (*stewardship*). A. Carnegie uważał także, że praca uszlachetnia. Twierdził, że ludzie bogaci powinni oddawać nadwyżki swych fortun na cele społeczne. Był jednak przeciwnikiem dobroczynności w sensie rozdawania dóbr i pieniędzy, uznawał, że pomoc innym można przede wszystkim poprzez ułatwianie zdobywania wiedzy [Carnegie 2006, s. 59 i n.].

Sekwencyjnie i współcześnie ujmując, można wyróżnić pięć etapów ewolucji odpowiedzialności społecznej biznesu. Pierwszy etap zapoczątkowany został w Stanach Zjednoczonych na przełomie XIX/XX wieku. Powodem wszczęcia dyskusji związanej ze społeczną odpowiedzialnością biznesu była narastająca zachłanność amerykańskich przedsiębiorców, którzy budując swoje potęgi przemysłowe, posługiwali się często szantażem, dyskryminacyjną polityką cenową, uchylaniem się od płacenia podatków. Ten brak zasad moralnych i etycznych ze strony biznesu doprowadził do niezadowolenia społecznego i w konsekwencji do transformacji polityki społeczno-gospodarczej. Wyrazem zmian była m.in. konwersja przepisów prawnych, które odąd precyzyjniej regulowały relacje pomiędzy gospodarką, państwem i społeczeństwem. Główną zaletą tych przemian było jednak stworzenie podwalin uświadamiania i przekonywania przedsiębiorców do idei społecznej odpowiedzialności biznesu, a więc odpowiedzialności wobec zatrudnionych pracowników, społeczeństwa, interesariuszy i środowiska naturalnego.

Drugi etap miał miejsce w połowie XX wieku, podczas Wielkiego Kryzysu, który rozpoczął się na przełomie lat 20. i 30. XX wieku w Stanach Zjednoczonych. Za przyczyną tego kryzysu nastąpił kolejny zwrot ku inicjatywie społecznej odpowiedzialności biznesu, przede wszystkim poprzez przededefiniowanie jej założeń w kierunku respektowania zasad etycznych przez jednostki gospodarcze, instytucje państwowe, organizacje rządowe i pozarządowe oraz zwiększenie zakresu zobowiązań przedsiębiorstwa wobec otoczenia.

Etap trzeci nastąpił w latach 50. XX wieku. Wywołały go społeczne niepokoje, których przyczyną było niezadowolenie z wciąż powiększającej się polaryzacji w dochodach pracującej części społeczeństwa. Wówczas to zasadniczą stała się kwestia pozytywnego wpływu implementacji zasad społecznej odpowiedzialności biznesu, na poziomie operacyjnym oraz strategicznym, na funkcjonowanie zarówno przedsiębiorstwa jako całości, jak i ogółu gospodarki [Wolska 2016, s. 24]. Szczególną rolę w dyskusji dotyczącej społecznej odpowiedzialności biznesu odegrał w tym czasie H.R. Bowen. W książce zatytułowanej *Social Responsibilities of the Businessman*, wydanej w 1953 roku, autor ten zwracał uwagę na sposób prowadzenia biznesu, który

według niego powinien brać pod uwagę potrzeby społeczeństwa oraz respektować przyjęte przez społeczeństwo wartości. H.R. Bowen jako pierwszy ujął zagadnienia związane z etyką i społeczną odpowiedzialnością biznesu w sposób kompleksowy. Przede wszystkim jednak stworzył fundament, na którym biznesmeni i naukowcy zaczęli problemy związane ze społeczną odpowiedzialnością przedsiębiorstw rozpatrywać z szerszej (niż A. Carnegie) perspektywy, zwłaszcza w kontekście planowania strategicznego i podejmowania decyzji zarządczych. Dodać warto, że pomimo upływu długiego czasu od wydania książki H.R. Bowena, rozważania w niej ujęte okazują się nadal aktualne, a świadczą o tym liczne cytowania jego dzieła [Bowen 1953].

Stadium czwarte i piąte przypada na koniec XX i początek XXI wieku. Z początkiem lat 90. XX wieku zainicjowano dyskusję dotyczącą legitymizacji aksjomatów etyki biznesu na bazie praktycznej⁴. Od tego czasu propozycje utylitarne zastosowania kryterium etycznego w strategii działalności przedsiębiorstwa przestały być odbierane jako nietypowe i nierzadko niekorzystne, bo godzące w interesy akcjonariuszy.

3. Zakończenie

Piąty etap ewolucji odpowiedzialności społecznej biznesu ma miejsce w obecnych czasach. Koncepcja społecznej odpowiedzialności nadal ewoluuje, poszerza się bowiem znacznie zakres jej badań w porównaniu z historycznymi początkami. Wciąż jest także przedmiotem publicznej debaty. Wielu znawców tego problemu skierowało też uwagę na pojawienie się nowych inklinacji do instytucjonalizacji i wprowadzania ujęcia procesowego w stosunkach pomiędzy biznesem a społeczeństwem i przedsięwzięło próbę ujęcia tego zagadnienia w ramy teorii. Świadczą o tym minione dziesięciolecia, w których podjęto wiele badań i opublikowano liczne prace nawiązujące do zagadnień społecznej odpowiedzialności biznesu. Coraz wyraźniej i przejrzyściej wysnuwane są również tezy o korzystnym połączeniu pomiędzy społecznym zaangażowaniem przedsiębiorstwa a jego wynikami finansowymi oraz wartością rynkową, zadowoleniem i efektywnością pracowników, ich rozwojem zawodowym, wydajnością procesu rekrutacyjnego, innowacyjnością, lojalnością klientów, relacjami z instytucjami finansowymi i inwestorami.

Literatura

- Bowen H.R., 1953, *Social Responsibilities of the Business*, Harper&Braders, New York.
Carnegie A., 2006, *The "Gospel of Wealth". Essays and Other Writings*, London http://pl.wikipedia.org/wiki/Andrew_Carnegie (20.12.2014).

⁴ Kwestię tę podjęto m.in. podczas Szczytu Ziemi w Rio de Janeiro, na konferencji Narodów Zjednoczonych zatytułowanej „Środowisko i Rozwój”, która odbyła się 3–14 czerwca w 1992 roku. W ramach konferencji przyjęto dokumenty określające fundamentalne zasady w polityce społeczno-gospodarczej, nakazujące uwzględnić ochronę środowiska.

- Chryssides G.D., Kaler J.H., 1999, *Wprowadzenie do etyki biznesu*, PWN, Warszawa.
- Lipiński E., 1968, *Historia powszechnej myśli ekonomicznej do roku 1870*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Lüchinger R., 2007, *12 ikon ekonomii. Od Smitha do Stiglitz*, Studio EMKA, Warszawa.
- Malthus T., 1798, *An Essay on the Principle of Population*, London Printed for J. Johnson, in St. Paul's Church-Yard 1798, <http://www.esp.org> 1998, Electronic Scholarly Publishing Project.
- Stoner J.A.F., Freeman R.E., Gilbert D.A., 1977, *Kierowanie*, PWN, Warszawa.
- Wolska G., 2016, *Spoleczna odpowiedzialność biznesu narzędziem innowacyjności i integracji polskich i niemieckich mikro, małych i średnich przedsiębiorstw. Analiza. Rekomendacje, Soziale unternehmensverantwortung als innovations- und integrationsinstrument deutscher und polnischer micro- und kmus. Ist-stand-analyse und Handlungsempfehlungen*, red. G. Wolska, A. Kwarciańska, P. Warszycki, Hanseatic Institute for Entrepreneurship and Regional Development an der Universität Rostock e.V. (HIE- RO), Rostock 2016 t, ISBN 978-3-945910-02-3.
- Zagóra-Jonszta U., 2014, *Podstawowe kategorie ekonomiczne w ujęciu wybranych kierunków myśli ekonomicznej. Kategoria wartości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice.